

DEFINITIE VAN EEN GEVANGENIS

COLUMN: Jacob Voorthuis

De heterotopie betreft een andere plaats, waar je zelf dus niet bent, maar waarin je maar al te goed jezelf - of liever gezegd de cultuur waarvan je deel uitmaakt - terugziet. Zo is iedere instelling een spiegel van de maatschappij die de instelling voort heeft gebracht. Kijk naar een middeleeuwse gevangenis, kijk naar een Noorse gevangenis, of een Boliviaanse gevangenis en je zult, als je het land en haar cultuur leert begrijpen, ook haar gevangenissen leren begrijpen en andersom. Niet volledig, er is altijd meer, maar toch. Michel Foucault lanceerde het begrip heterotopie in een tekst uit 1967 die hij voordroeg aan een verzameling architecten. De tekst heette *Des espaces autres*, oftewel *Over andere ruimtes*. Die titel vormt ook de herkomst van het neologisme dat hij introduceerde, van heteros ('ander') en topos ('plek' of 'onderwerp').

van de waanzin, het denken zelf, de gevangenis en de seksualiteit. Hij wilde zowel in zijn lichamelijke leven als in zijn denkende leven onderzoeken hoe structuur werkt. Wat is structuur? Structuur legt beperkingen op en maakt juist daardoor ook zaken mogelijk. Het maakt het bijvoorbeeld mogelijk een beeld te vormen van een historische ontwikkeling, om dan vervolgens de grenzen van dat beeld weer te kunnen onderzoeken. Zijn laatste drie boeken gingen dan ook over de geschiedenis van de seksualiteit. En zo werd hij een van de eerste slachtoffers van het HIV-virus. Zijn seksuele losbandigheid (en ik gebruik het woord hier met overwogen opzet, zonder daarmee zijn levensstijl te willen veroordelen) kan worden gezien als een experimenteel laboratoriumonderzoek naar de structuren en grenzen van het bestaan als mens in een omgeving. Ook

Ook in het denken onderzocht hij hoe de richting biedende en wellicht bevrijdende structuren van ons denken snel gevangenissen kunnen worden.

Michel Foucault had het advies van Friedrich Nietzsche, zijn lievelingsfilosoof en een gevaarlijk denker, serieus genomen: maak een kunstwerk van jezelf, geef je eigen leven stijl, maak jezelf tot kunstenaar van je leven. Foucault ging daar heel erg ver in: zijn lichaam werd het laboratorium voor zijn onderzoek naar grenzen en structuren in het doen en denken, met name op het gebied

in het denken onderzocht hij hoe de richting biedende en wellicht bevrijdende structuren van ons denken snel gevangenissen kunnen worden. We kunnen niet zonder structuur, maar iedere structuur legt beperkingen op. Structuur biedt vrijheid door ons leven richting te geven, maar in diezelfde daad ontnemt het ons ook vrijheid door ons grenzen op te leggen.

Dit gegeven komt mooi tot uitdrukking in een ander begrip dat hij graag hanteerde, namelijk het begrip dispositief. Het woord dispositief leende hij van een oud verschijnsel. Een dispositief was een document dat wet werd zodra het door de koning werd ondertekend. Onwetendheid ten aanzien van de wet was geen ontheffing van haar macht over de onwetende. Ook nu zijn wij verplicht ons aan alle wetten te houden, of we nu van ze af weten of niet. In oude Griekse steden werden de wetten van de stad op de stadsmuren gekerfd zodat niemand kon zeggen dat ze niet van de wetten van de stad afwisten. Als je door de poort ging, gaf je impliciet aan dat je haar wetten zou respecteren of de gevolgen van je gedrag zou accepteren. Dat is nu ook zo als je software installeert op je computer. Door een vinkje te zetten in het daarvoor bestemde vakje geef je aan de voorwaarden te hebben gelezen en deze te hebben geaccepteerd, terwijl vrijwel niemand dat ook echt doet. Het aardige van dit soort documenten is dat ze bestaan, en omdat ze bestaan een bepaald soort gedrag toelaten en ander gedrag ontmoedigen. Daar kom je snel achter als je de wet of een voorwaarde van de licentie gebroken hebt. In die zin zijn deze documenten net als muren. Muren staan er, en omdat ze er staan, dwingen ze een bepaald soort gedrag af. Het plaatsen van muren en het coördineren van het grenzenpakket dat ieder gebouw feitelijk is, kan men aldus opvatten als een dispositief. Een gebouw legt structuur op aan het gebruik en maakt daarmee beheerst en gecontroleerd gebruik mogelijk. Zo is ieder gebouw en iedere regel eigenlijk een soort gevangenis of labyrint.

Waarom voelen sommige gebouwen als een gevangenis aan en andere niet? Dat is een goede vraag. Het antwoord is: ik weet het niet. Je kunt het niet weten, want het eigenlijke antwoord is in ieder specifiek geval net iets anders. Het gevoel dat je in een gevangenis woont, ligt namelijk evenzoveel aan jou, je cultuur, je situatie, als aan het gebouw waar je verblijft. Persoonlijk zou

Zo is ieder gebouw en iedere regel eigenlijk een soort gevangenis of labyrint.

ik een flatje op de Bijlmer als een gevangenis ervaren; anderen doen dat niet. Wellicht kunnen we dit fenomeen het beste illustreren aan de hand van de gevangenis die het jong zijn soms betekent. Ouders en de cultuur waarin kinderen opgroeien leggen grenzen en regels op. Kinderen zullen vervolgens die grenzen 'verkennen'. Dat is wat kinderen doen, ze zoeken naar grenzen: wat kan, wat kan niet en wat kan alleen als je het in het geheim doet. Wanneer ouders beslissen dat die grenzen weggehaald moeten worden en dat 'alles moet kunnen', gaan kinderen het resulterende veld verkennen en moeten ze steeds verder gaan om grenzen te vinden. Dat gaat onherroepelijk 'te ver', en dat kan nare gevolgen hebben. Liggen de grenzen te dicht op de huid, dan voelt hun jeugd aan als een gevangenis. Wat het woord 'te' precies aangeeft, is voor ieder kind

anders, het is wat je noemt multifactorieel. Haal je iedere structuur weg, blijft er leegheid over en moet men ver gaan om grenzen te vinden. Laat je de grenzen van de structuur die je oplegt niet verkennen, dan wordt alles een gevangenis. En dat is nu precies wat een gevangenis is: het betreft een gebouw of structuur waarin de grenzen nadrukkelijk aanwezig zijn, aangegeven door de cultuur waar je onderdeel van bent en waar jouw eigen denken dus ook aan onderhevig wordt gesteld, maar waar iedere verkenning van die grenzen wordt gezien als een dreiging, als een ontoelaatbare voorbereiding tot ontsnapping. Een gebouw of instelling waar het bestaan van grenzen juist uitnodigt tot de poging van het ontsnappen heet een universiteit. Maar ook die kan niet zonder structuur, en die structuur heet wetenschap.